

## **Розвиток когнітивних та емоційних основ просоціальної поведінки дітей дошкільного віку**

---

Korchakova N.V. Development of cognitive and emotional basis of prosocial behavior at preschool age / N.V. Korchakova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 34. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. – P. 211–220.

---

**Н.В. Корчакова. Розвиток когнітивних та емоційних основ просоціальної поведінки дітей дошкільного віку.** Висвітлюються питання розуміння дітьми сутності допомоги та її значущості. Зазначається, що допомога – центральна лінія просоціальної поведінки людини та її якісного конструкта – просоціальності. Висловлюється припущення, що у процесі онтогенетичного становлення просоціальність проходить три етапи розвитку: етап генетично зумовлених основ поведінки, соціально стимульованих та особистісно-диспозиційних. Унікальну роль у цьому процесі відіграє період дошкільного дитинства, оскільки в цей час відбувається перехід інтуїтивних форм сприяння до соціально зумовлених дій, у основі яких лежать первинні уявлення дитини про взаємодію людей у соціумі. Розвиток внутрішньої картини світу в цей період значною мірою визначає характер поведінки у наступні вікові періоди. У статті зазначається, що просоціальні уявлення дітей дошкільного віку інтенсивно вивчаються у психологічній науці у процесі розробки концепції морального становлення особистості та її ціннісних орієнтацій. Як напрям аналізу проблеми просоціальності їх вивчення лише започатковується.

Обговорюються питання усвідомлення дошкільниками власних позицій у ставленні до допомоги і її надання, висвітлюється розуміння дітьми оціночних ставлень дорослих і однолітків. Аналізуються уявлення дітей про емоційні стани людини при отриманні підтримки чи ігноруванні оточуючими її необхідності. Висвітлюються питання варіативності моделювання дітьми способів допомоги. Простежується зв'язок продукування ідей зі складністю та рівнем емоційної напруги ситуації. Обговорюється питання усвідомлення дітьми процесу активізації вербальної підтримки у старшому дошкільному віці. Виокремлюються основні форми мовленнєвої підтримки: використання прийомів емоційного заспокоювання, позначення власної участі у вирішенні

проблеми, виокремлення шляху перерозподілу ресурсу чи його дарування.

**Ключові слова:** просоціальність, просоціальна поведінка, допомога, когнітивна складова, уявлення, розуміння.

**Н.В. Корчакова.** Развитие когнитивных и эмоциональных основ просоциального поведения детей дошкольного возраста. Освещаются вопросы понимания детьми сущности помощи и её значимости. Отмечается, что помощь – центральная линия просоциального поведения человека и его качественного конструкта – просоциальности. Высказывается предположение, что в процессе онтогенетического становления просоциальность проходит три основных этапа развития: этап генетически обусловленных основ поведения, социально стимулированных и личностно-диспозиционных. Уникальную роль в этом процессе играет период дошкольного детства, поскольку в это время происходит переход интуитивных форм содействия в социально обусловленные, в основе которых лежат первичные представления ребёнка о взаимодействии людей в социуме. Развитие внутренней картины мира в этот период в значительной степени определяет характер поведения в последующие периоды. В статье отмечается, что изучение просоциальных представлений детей дошкольного возраста осуществляется в процессе разработки концепции нравственного становления личности и её ценностных ориентаций. Изучение представлений как элементов проблемы просоциальности только начинается.

Обсуждаются вопросы осознания дошкольниками собственных позиций в отношении помощи и её предоставления, освещается понимание детьми оценочных отношений взрослых и сверстников. Анализируются представления детей об эмоциональных состояниях человека при получении поддержки или игнорировании окружающими её необходимости. Освещаются вопросы вариативности моделирования детьми способов поддержки. Прослеживается связь продуцирования идей относительно путей предоставления помощи со сложностью и уровнем эмоционального напряжения ситуации. Обсуждается вопрос осознания детьми процесса активизации вербальной поддержки в старшем дошкольном возрасте. Выделяются основные формы речевой поддержки: использование приёмов эмоционального успокоения, обозначения собственного участия в решении проблемы, выделение пути перераспределения ресурса или его дарения.

**Ключевые слова:** просоциальность, просоциальное поведение, помощь, когнитивная составляющая, представление, понимание.

**Постановка проблеми.** У колі психологічних проблем, які заслуговують на особливу увагу психологічної науки і психолого-педагогічної практики, одне із чільних місць належать питанням просоціального розвитку особистості. Просоціальність – унікальна якість людини, яка забезпечує її диспозиційну готовність

до дій на користь оточуючих людей, здатність розуміти проблеми інших та сприяти у їх вирішенні. Згідно нашої теоретичної моделі просоціальності у її розвитку можна виокремити три основні етапи онтогенетичного становлення: етап генетично зумовленої, соціально зумовленої та особистісно зумовленої просоціальності. Перший етап можна віднести до періоду раннього дитинства, коли на основі інтуїтивної моральності діти виконують елементарні спроби надавати підтримку і допомогу оточуючим. Другий етап у розвитку просоціальних тенденцій пов'язаний із періодом дошкільного та молодшого шкільного віку. У цей час система трансльованих соціальних вимог вперше зустрічається із первинними особистісними установками та особистісними нормативними приписами, забезпечуючи формування диспозиційних основ просоціальності. Особливість проходження цього етапу має визначальний вплив на подальше становлення особистості дитини та її поведінку, а отже, вимагає детального простеження та організації психолого-педагогічного супроводу.

**Аналіз останніх досліджень.** Питання становлення когнітивних основ просоціальної поведінки в дитячому віці інтенсивно вивчається у вітчизняній і зарубіжній науці. Експериментальний аналіз розуміння дітьми понять просоціальної групи здійснюється у процесі вивчення морального становлення у період дошкільного дитинства та розвитку ціннісних орієнтацій (Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, О. О. Вовчик-Блакитна, 2012 [4]; А. В. Пасічник, 2012 [3]). Так, в дослідженні А. В. Пасічник піднімається питання про існування певної дисгармонії у системі узагальнених етичних уявлень дітей, неузгодженості у розумінні ними позитивних і негативних характеристик. Але, не зважаючи на ці висновки автора, варто зазначити, що, із 12 запропонованих для аналізу етичних понять, категорія «доброти» за рівнем дитячого усвідомлення зайняла четверту позицію [3, с. 320]. Лінії аналізу розуміння дітьми альтруїстичних понять простежуються у роботах російських авторів (Т. В. Гольцева, 2004 [1]; О.І. Ізотова, 2011). Зокрема у роботі Т. В. Гольцевої, зазначається, що залежно від рівня засвоєння понять можна говорити про три типи сформованості альтруїстичної свідомості у період дошкільного та молодшого шкільного віку: егоцентричний, альтруїстично-егоцентричний та альтруїстично-децентричний [1, с.18]. На основі порівняльного аналізу когнітивно-мотиваційних можливостей дітей дошкільного та молодшого шкільного віку вказується на наявність розбіжностей у нормативній та особистісній свідомості дошкільника: розуміння ними ідей аль-

труїзму та стратегії їх ігнорування у власній поведінці. Роботи естонських психологів (П. Тиугу, А. Шульц, Т. Тульвісте, Т. Пізуке, 2010 [2]) та американських вчених (Н. Айзенберг) також спрямовані на дослідження когнітивної складової просоціальної поведінки безпосередньо у структурі просоціальної проблематики.

**Мета статті** спрямована на аналіз системи уявлень дітей про сутність допомоги, особливості функціонування когнітивних та когнітивно-афективних основ просоціальної поведінки у період дошкільного дитинства.

**Виклад основного матеріалу.** У дослідженні брали участь діти дошкільного віку трьох вікових підгруп: молодшої ( $M_c = 3$  р. 8 міс.), середньої ( $M_c = 4$  р. 6 міс.) та старшої ( $M_c = 5$  р. 8 міс.), їхні батьки та вихователі. Обсяг вибірки 382 дітей. (Робота з дітьми молодшими 3 р. 6 міс., які брали участь в інших експериментальних сюжетах, на цьому етапі не проводилася). У роботі використовувалися методи опитування, бесіди, аналізу гіпотетичних ситуацій, прямого й опосередкованого спостереження. Зокрема, для отримання інформації про систему уявлень дітей щодо сутності допомоги з ними була проведена бесіда. Вона включала 16 запитань, об'єднаних у дві шкали: загальні уявлення дітей про допомогу та сприйняття себе суб'єктом просоціальної активності. Перша лінія спрямовувалася на вивчення уявлень про запит на допомогу, реагування на зовнішнє сприяння чи його відсутність. Друга – забезпечувала збір інформації про оцінювання дітьми свого ставлення до допомоги, наявність вибірковості щодо партнерів, уміння здійснювати аналіз ситуації з потенційним просоціальним контекстом.

Опитування батьків і вихователів показали, що у системі дитячої взаємодії значну кількість дій можна віднести до активності просоціального типу: пригощання, допомога, захист іншого. Ці дії спрямовуються дитиною на користь партнерів. Закономірно, що їх наявність вказує на існування певних психологічних передумов цього виду активності. Перш за все мова йде про мотиваційні та когнітивні основи просоціальних форм поведінки. Мотиваційний блок об'єднує спонукаючі джерела дитячої активності, когнітивна складова забезпечує первинне розуміння дітьми різних аспектів допомоги: від її соціальної значущості до способів надання, усвідомлення емоційного самопочуття учасників соціальної взаємодії, наявності запиту на допомогу.

Як показала розмова з дітьми, більшість учасників опитування розуміють необхідність допомоги і її вплив на стосунки

між людьми. Відповідаючи на питання: «Як можна назвати людину, яка допомагає іншим?» усі діти, які змогли дати відповідь на запитання (78 відсотків від загальної кількості опитаних), використали лише позитивні характеристики. До того ж до кінця вікового періоду кількість позицій «не знаю», або ж відсутність відповіді суттєво знизилася (із 35 відсотків у молодшій підгрупі до 12 відсотків у старшій). У задекларованих ідеях центральне місце зайняли категорії: «друг» (54 відсотки відповідей), «добра людина» (25,6 відсотки) та «помічник» (20,4 відсотки). При цьому, у молодшій і середній підгрупі діти частіше обирали дві перші узагальнені позиції. У відповідях старших дошкільників усе частіше звучав спеціальний термін – «помічник». Міркуючи про людину, яка не приходить на допомогу іншим, більшість дітей (92 відсотки) змогли дати релевантну відповідь, обираючи негативні характеристики «поганий» (85 відсотків) та «неслухняний» (15 відсотків). Вибір дітьми характеристики «неслухняний» опосередковано вказує стимуляції дій допомоги зі сторони дорослих. Недотримання трансльованої норми розцінюється як непослух.

У реальному житті дії допомоги використовуються не лише у відповідь на прямий соціальний запит. Значна їх кількість виникає із власної ініціативи суб'єкта допомоги на основі виокремлення ним суб'єктивних чи об'єктивних утруднень партнера, розуміння його намірів і бажань. Опитування показало, що діти дошкільного віку здатні усвідомлювати цю важливу закономірність співжиття людей у соціумі. Із 76 відсотків опитаних дітей, які змогли дати адекватну відповідь на запитання, дві третини декларують необхідність надання підтримки людині, що відчуває труднощі у реалізації поставлених завдань, навіть якщо вона не звернулася за допомогою. Причому, позиції заперечення обирають лише діти двох перших вікових підгруп. Старші дошкільники однозначно моделюють ствердну відповідь, що вказує на набуття здатності правильно декодувати ситуацію й усвідомлення необхідності надання підтримки. Розмірковуючи над тим, що необхідно зробити реципієнту допомоги, отримавши підтримку, майже всі діти (94 відсотки) вказують на доречність висловлення подяки. Таким чином, діти дошкільного віку демонструють наявність первинних уявлень про вдячність та способи її вияву, що свідчить про засвоєння соціальних норм і зовнішніх стратегій їх вияву. Якщо ж дивитися на усвідомлення психологічної складової вдячності – переживання теплоти, зазначимо, що виокремлювати ці аспекти соціальних зв'язків дітям вдається важче. Майже половина опитаних (42 відсотки) не змогли дати

відповідь на питання: «Що відчуваємо ми до людини, яка нам допомогла?». У отриманих відповідях простежується три лінії доведень: позначення прийемних переживань (56,5 відсотків), використання стратегій дії: гратися разом, віддячити (26,4 відсотки) та виокремлення узагальноної категорії «вдячність» (17,4 відсотки). Зазначимо, що ідея вдячності, як загального стану душі й емоційних переживань людини, зумовлених допомогою, виокремлюється лише старшими дошкільниками.

Важливою передумовою готовності дитини до просоціальної поведінки є усвідомлення можливостей оцінювання станів партнерів, які переживають певні ускладнення. Опитування показало, що діти пов'язують необхідність допомогти з погіршенням емоційного стану партнера. При цьому лише окремі діти вважають, що обличчя людини, яка переживає необхідність у допомозі, залишиться таким же як завжди. У всіх інших відповідях (84,3 відсотки) увага дітей зосереджується на виникненні смутку і його проявах. Що ж до причин виникнення утруднень, значна кількість дітей виявляють нездатність зрозуміти, чому погіршилося емоційне самопочуття партнера.

Дошкільний вік – важливий період набуття первинного досвіду здійснення просоціальних дій. Їх наслідком є поява у структурах самосвідомості дитини системи первинних уявлень про себе як суб'єкта просоціальної діяльності. Більшість дітей (78,4 відсотки) досить однозначні в оцінюванні бажання допомагати іншим. Лише п'ята частина дітей (19,6 відсотків) виокремлюють певні обмеження щодо свого бажання надавати підтримку, вказуючи на те, що роблять це не завжди. Оскільки такі обмеження зустрічаються лише у старших групах, можна говорити про посилення вибіркової у стосунках та її виокремлення у свідомості дитини до кінця періоду.

Важливу роль у прийнятті рішення про надання допомоги іншому виконують механізми самооцінювання та ідентифікації. Сприйняття себе в якості суб'єкта сприяння є важливою передумовою просоціальної активності. Як показало опитування, діти мають належну стимуляцію цих механізмів зі сторони дорослих. Відповідаючи на питання «Хто може назвати їх помічником» майже всі діти вказали на дорослих (92,2 відсотки), перш за все це батьки, прабатьки та вихователі дитячого садка. Це позитивна тенденція, яка сприяє формуванню елементів просоціального Я-образу. Як зазначає J. Grusec, називання дітей «добрими», веде до збільшення кількості просоціальних проявів [5]. Не зважаючи на те, що у реальному житті взаємодопомога між дітьми

представлена досить широко, виокремлення однолітків, у якості експертів, що оцінюють, прозвучало в дитячих відповідях досить рідко. Близькі позиції задекларовані дітьми і відносно свого звертання за допомогою. У 80 відсотках відповідей звучить посилення на дорослих. Лише у середній і старшій підгрупах діти вказують на готовність звертатися за допомогою до однолітків. Це вказує на те, що розгортання комунікативної потреби у взаємодії з рівними партнерами, яке спостерігається на п'ятому році життя, позначається і на системі уявлень дітей про потенційні джерела допомоги. Перевага дорослим надається і при виокремленні потенційних адресатів допомоги. Більше половини дітей (62 відсотки) вказують на те, що вони переважно допомагають дорослим. Окремі діти зазначають, що їхня допомога адресована як дорослим, так і одноліткам. Ідея допомоги рівним партнерам звучить лише у відповідях 17 відсотків опитаних. Декларування такої вибірковості пов'язана, на нашу думку, не лише з реальним станом справ, але й з тим, що дорослі частіше спрямовують увагу на необхідність допомоги та її надання. При цьому вони частіше оцінюють успішність дій, використовують різні форми стимулювання.

Готовність до просоціальної поведінки не лише передбачає наявність когнітивно-мотиваційних основ її надання, але і прийняття. Опитування показало, що більшість дошкільників (80 відсотків) не лише налаштовані на отримання допомоги, але й активно звертаються за нею. При цьому лише третина із них вводить певні обмеження, зазначаючи, що звертаються за допомогою не завжди. Зазвичай звертання за допомогою для дорослої людини не завжди є приємним. Це зумовлено багатьма причинами, серед яких центральні місця займають прагнення зайвий раз не турбувати інших та небажання знижувати рівень своєї компетентності і самооцінки. Як показали опитування, у дошкільному дитинстві більше половини дітей не виокремлюють ідей про незручність звертання за допомогою.

Як відомо, просоціальна поведінка передбачає здатність розпізнавати емоційні стани партнерів і емпатійно реагувати на негаразди інших. Для перевірки здатності дітей відчувати дискомфорт при спогляданні утруднень іншої людини дітям 4-6 років було запропоновано гіпотетичні сюжети трьох типів: споглядання персонажем ситуації травмування і переживання болю його партнером; втрати іншим улюбленої іграшки; переживання утруднення в реалізації ігрових завдань. У всіх сюжетах дітям було запропоновано поміркувати, як почуватимуться друзі,

спостерігаючи за ускладненням, яке переживає їх товариш, що вони будуть робити чи говорити при цьому. Зазначимо, що всі ситуації були взяті із реалій повсякденного життя дітей і є достатньо типовими. Не зважаючи на це, близько п'ятої частини учасників експерименту з поставленими завданнями не справилися. На нашу думку, це зумовлено неготовністю дітей до здійснення когнітивних операцій другого порядку, спрямованих на аналіз думок і переживань партнерів.

Аналіз висловлених суджень показує, що при вивченні самопочуття партнера, що споглядає травмування товариша, увага дітей зосереджується на двох аспектах: емоційних переживаннях і первинних мотиваційних ідеях. Усі міркування мотиваційної групи пов'язані з ідеєю допомоги потерпілому («треба допомогти»), у той час як судження емоційного блоку, навпаки, більш зорієнтовані на фіксацію власних емоційних станів спостерігача. Діти описують їх через категорії тривожних переживань. Увага до переживання особистісного дистресу, на нашу думку, зумовлена високою мірою орієнтації дітей, у ситуаціях цього типу, на допомогу дорослих. Емоційний стан постраждалого партнера виокремлюється рідше. Зазначимо, що розмірковування щодо відчуттів та переживань партнера для дітей є значно складнішими, ніж відповіді на питання поведінкового блоку.

**Висновок.** Проведені обстеження засвідчують, що діти дошкільного віку мають достатньо розвинену когнітивну та когнітивно-афективну основу просоціальної поведінки. Вони розуміють необхідність допомоги та її вплив на стани партнера, усвідомлюють, що сприяння є доречним не лише у відповідь на прохання іншого, але і з власної ініціативи. Основним орієнтиром у цьому питанні є наявність труднощів іншої людини. У той же час діти відчують невпевненість щодо здатності помічати проблеми іншого. При оцінюванні ситуації вони переважно зупиняються на виокремленні зовнішніх ознак переживання партнером проблемної ситуації. Важливим аспектом розвитку когнітивних основ просоціальної поведінки у дошкільному віці є започаткування процесу переходу розумінь у категорію ставлень. Одним із його виявів є поява здатності адекватно оцінювати людей залежно від їх позицій у ситуаціях з потенційним просоціальним контекстом.

#### **Список використаних джерел**

1. Гольцева Т. В. Особенности альтруистических представлений детей старшего дошкольного и младшего школьно-



- го возраста [Текст] : автореф. дис. ...канд. психол. наук / Т. В. Гольцева. – Орел, 2004. – 21 с.
2. Маленький альтруист: учимся вместе творить добро / под ред. К. Кару ; пер. с эст. Юлии Митрофановой. – Тарту, 2010. – 107 с.
  3. Пасічник А. В. Розвиток етичних уявлень дітей дошкільного віку в інтерактивному театрі / А. В. Пасічник // 36. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. – 2012. – Випуск 11. – С. 319–323.
  4. Становлення внутрішньої картини світу дошкільника : монографія / [Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, О.О. Вовчик-Блакитна та ін.] ; за ред. Т. О. Піроженко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 236 с.
  5. Grusec J. E The development of moral behavior and conscience from a socialization perspective / J. E Grusec , M. P. Chaparro, M. Johnston // Handbook of Moral Development. – London, 2006. – P.243–267.

#### Spysok vykorystanykh dzherel

1. Holtseva T. V. Osobennosti altruystycheskykh predstavleniy detei starsheho doshkolnoho y mladsheho shkolnoho vozrasta [Текст] : avtoref. dys. ...kand. psikhol. nauk / T. V. Holtseva. – Orel, 2004. – 21 s.
2. Malenkyi altruyst: uchymsia vmeste tvoryt dobro / pod red. K. Karu ; per. s est. Yulyy Mytrofanovoi. – Tartu, 2010. – 107 s.
3. Pasichnyk A. V. Rozvytok etychnykh uiavlen ditei doshkilnoho viku v interaktyvnomu teatri / A. V. Pasichnyk // Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuuka. – 2012. – Vypusk 11. – S. 319–323.
4. Stanovlennia vnutrishnoi kartyny svitu doshkilnyka : monohrafiia / [Т.О. Pirozhenko, S. O. Ladyvir, O. O. Vovchik-Blakytна та ін.] ; за ред. Т. О. Pirozhenko. – Kirovohrad : Imeks-LTD, 2012. – 236 s.
5. Grusec J. E The development of moral behavior and conscience from a socialization perspective / J. E Grusec , M. P. Chaparro, M. Johnston // Handbook of Moral Development. –London, 2006. – P.243–267.

**N.V. Korchakova. Development of cognitive and emotional basis of prosocial behavior at preschool age.** The article deals with the issues of development of prosociality in childhood. The main purpose is extending the findings by examining children's understanding the essence and importance of help at the preschool age. The author notes that help-giving is

one of the main types of prosocial behavior. It is suggested that the process of ontogenetic development of prosociality includes three main stages: genetically determined intuitive forms of behavior, socially stimulated and dispositional-based ones.

Preschool age is a unique period in this developmental process, because at this time there is a transition from intuitive forms of help and support to the socially constructed ones, which are based on the children's primary representations of the features of people's social interaction in society. The development of the internal view of the world in this period has a major impact on the behavior in subsequent periods. It is noted that the study of prosocial attitudes of preschool children is carried out within the concept of personality moral development. The recent researches have indicated the discrepancies in the normative awareness and personality self-consciousness of preschooler: they know about altruistic strategy and understand its usefulness but they neglect it in their own behavior. The next issues, highlighted in the article, are the features of children's awareness of their own positions regarding the help-giving or standing by in potentially prosocial situation, and their understanding the evaluative processes in adults' and peers' interactions. The author considers the children's representations of the emotional states of the person in situations of the help receiving or neglecting it by the others. In addition the results showed the increasing the children's awareness of the role of verbal support at the end of preschool age. The author distinguishes the basic forms of such support: using the emotional calming techniques, referring to their own participation in solving the problem, pointing out the alternative ways of resource sharing.

**Key words:** prosociality, prosocial behavior, helping behavior, cognitive basis, awareness, representation.

*Received July 12, 2016*

*Revised August 21, 2016*

*Accepted September 24, 2016*